

پیشگفتار

سالهاست که با دستور زبان فارسی مأنوسم و آن را تدریس نموده‌ام. دریافت داشته‌ام که تنوع روشی و فکری کتابهای دستور زبان فارسی، فراگیران را با نوعی حیرت همراه کرده و گاه آنها را به شکایت از این همه تنوع در روش و ساختار و نوع پرداخت و توصیف واداشته است.

باید گفت که جوهر زبان بر تنوع استوار است، زیرا موضوعات آن فراوان است و هر نویسنده و صاحب دانشی براساس مطالعات و نوع نگرش خاصی به موضوعات زبان می‌پردازد. مکاتب گوناگون زبان‌شناسی نیز از همین دیدگاه ناشی شده است. به هر روی توصیف زبان و تبیین قواعد آن مرزبندی و حدّ معینی ندارد. می‌توان کتابهای متعددی در توصیف قواعد زبان نوشت، برای مثال بیان قواعد «نام آواها» یا هر یک از اقسام ضمیر خود می‌تواند کتابهایی را به خود اختصاص دهد، چنان که در شیوه‌های ساخت واژگان نیز چنین است. به هر حال دامنه وسیع زبان، قواعد فراوانی دارد که توصیف آنها وظیفه پژوهشگر زبان است. در سالهای اخیر محققان زیادی در این زمینه کوشیده‌اند، چنانچه شیوه ارائه نتایج پژوهشهای آنان متناسب با زمینه‌های اطلاعاتی و آموزشی مخاطبان نباشد، چه بسا فراگیران را در آغاز راه با دشواری روبه‌رو کند و حتی به انصراف از یادگیری وا دارد. بر اساس همین پندار و با تکیه بر تجربه چندین ساله‌ای که راقم این سطور داشته است و مقاله‌هایی که در این حوزه نوشته است، تدوین دستور زبان فارسی ساده و روان و پاسخگو به فراگیران را احساس می‌نمود و تدوین این دستور زبان با همین اندیشه صورت گرفت.

دستور زبان فارسی حاضر بر آن است که با بهره‌مندی از مثالهای ساده و نیز با توصیفاتی روان از قواعد دستوری و مقوله‌های زبانی به آموزش زبان فارسی بپردازد.

تجربه چندین ساله تدریس در مدارس و دانشگاههای کشور و نیز تدریس به دانشجویان

خارجی، نگارنده را بر آن داشت که این کتاب را در سطحی فراهم آورد که پاسخگوی نیاز فراگیران متوسط باشد. در این کتاب از توصیف غیر ضرور اجتناب شده و توضیحات تکمیلی مباحث به مدرّسان و گذار شده است. نگارنده با عنایت به تجارب آموزش دستور زبان فارسی بر آن بوده است که موضوعات را براساس ماهیت زبان فارسی دسته‌بندی و مطرح کند و از نظرهای تطبیقی و بعضاً تحمیلی که با زبان فارسی همخوانی ندارد بپرهیزد. در این کتاب در پایان هر مبحث دستوری، نمونه تمرینهایی ارائه شده است که بر دو نوع است نمونه‌ای که خود پاسخ داده‌ایم و نمونه‌ای دیگر که توصیف و حل آن را به فراگیران واگذار نموده‌ایم. شاید برخی از خوانندگان گرامی به ایجاز و اختصاری که در طرح موضوعات دستوری داشته‌ایم خرده گیرند، باید گفت که اساس این کتاب بر اختصار نهاده شده است؛ امید است که در کتابهای دیگری که در شرف چاپ است این موضوع جبران شود. از همه عزیزانی که مساعد نگارنده در این تألیف بوده‌اند به‌ویژه از استاد فاضل آقای دکتر غلامحسین غلامحسین زاده که مشوق اصلی نگارنده بوده‌اند و با مطالعه اثر راهنماییهای سودمندی داشته‌اند قدردانی می‌نمایم و نیز از سرکارخانم علی نوری دانشجوی فاضل دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی برای بازخوانی اثر تشکر می‌کنم. در پایان با سپاس از مسئولان سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی خاصه جناب آقای دکتر احمدی رئیس فرزانة «سمت» که اهتمام در طرح و چاپ این اثر داشته‌اند قدردانی می‌کنم و توفیق همگان را از خداوند بزرگ مسألت می‌نمایم.

عباسعلی وفایی

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و به ارتباط با دیگر انسانها نیازمند است. غالباً این ارتباط را از طریق زبان برقرار می‌کند و بدین وسیله افکار و عواطف خود را بیان می‌دارد و خواسته‌های خود را آشکار می‌سازد. زبان از دیدگاه‌های گوناگون قابل بررسی و تقسیم به انواعی است. در یک تقسیم‌بندی ابتدایی می‌توان زبان را به دو نوع تقسیم کرد: (۱) زبان گفتار، (۲) زبان نوشتار.

زبان گفتار. زبان گفتار، مجموعه‌ای از آواهاست که در قالب واحدهای زبانی (واج، تکواژ، واژه، گروه و جمله) به کار می‌رود. این واحدها برای اهل زبان هر کشور شناخته شده و قراردادی است. زبان گفتار خود در گونه‌های مؤدبانه، عامیانه و خبری یا معیار به کار می‌رود.

زبان نوشتار. زبان نوشتار آن است که برای ابلاغ پیام از دستگاه خط نیز استفاده می‌کند. زبان نوشتار تابع قواعدی است که بدان، **دستور زبان** گفته می‌شود. معمولاً دستور زبان بر اساس توصیف زبان معیار تدوین می‌شود.

ادوار زبان فارسی

زبان فارسی از خانواده بزرگ زبانهای هند و اروپایی است که همزادهای آن در بسیاری از کشورهای اروپایی، آسیایی و آفریقایی رواج دارد. در سیر تاریخی، زبان فارسی مکتوب به چند دوره تقسیم شده است:

۱. دوره باستان،

۲. دوره میانه،

۳. دوره جدید.

دوره باستان و فارسی باستان

این دوره از قدیمی‌ترین دوره‌هایی است که در خصوص زبان رایج آن، آثار و مدارکی به دست آمده است. سه زبان اوستایی، سکایی و فارسی باستان از آن جمله است. اطلاعات ما در خصوص زبانهای فوق یکسان نیست و بیشترین مدارک و نشانه‌ها از زبان اوستایی و فارسی باستان است.

فارسی باستان، زبان رسمی حکومت هخامنشی بوده که در فارس مستقر بوده‌اند و به همین دلیل فارسی خوانده شده است. از این زبان نوشته‌هایی در کتیبه‌های مربوط به شاهان هخامنشی به دست ما رسیده است، مهم‌ترین آن کتیبه‌ها، کتیبه بیستون است که به دستور داریوش در کوه بیستون در غرب ایران کنده شده است. خط این کتیبه‌ها میخی است و از چپ به راست نوشته می‌شده و از آن نظر که شکل حروف به میخ شبیه بوده، میخی خوانده شده است.

زبان اوستایی

زبان اوستایی از زبانهای شرق ایران بوده است و از آن حیث که اوستا، کتاب دینی زرتشت، به این زبان نوشته شده، این زبان را «اوستا» می‌نامیده‌اند. خط این زبان به خط اوستایی مشهور بوده است و از راست به چپ نوشته می‌شود. در خط اوستایی حروف به یکدیگر نمی‌چسبند. این زبان و خط در دوره پادشاهان ساسانی رواج داشته است.

دوره میانه

دوره میانه به دوره پس از باستان و ماقبل دوره جدید اطلاق می‌شود. محققان بر این باورند که دوره میانه با آغاز حکومت اشکانیان شروع و تا انقراض سلسله ساسانیان ادامه می‌یابد. در این دوره زبانهایی چون: پهلوی اشکانی، پهلوی ساسانی، سغدی، سکایی، خوارزمی و بلخی رواج داشته است. زبان‌شناسان با توجه به محدوده جغرافیایی که زبانهای این دوره در آنجا رایج بوده است، آنها را به دو دسته زبانهای گروه شرقی و زبانهای گروه غربی تقسیم می‌کنند. زبانهای شرقی شامل سغدی، سکایی، بلخی و خوارزمی است و زبانهای غربی به دو زبان شمالی و جنوبی تقسیم شده است.

زبانهای ایرانی میانه غربی «پهلوی» نیز نام گرفته است که خود به پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی تقسیم شده است. خط این دوره پهلوی بوده است نام پهلوی از جهت انتساب آن به متون پارتی است.

دوره جدید

این دوره پس از اسلام آغاز می‌شود و به روزگار ما می‌رسد. دوره جدید، زبانهای فراوانی دارد؛ فارسی جدید (دری)، زبان پشتو، کردی، تاتی، بلوچی، آسی، تالشی، لری، گیلکی، طبری، و... از آن جمله است. لیکن از میان زبانهای دوره جدید «فارسی جدید» زبان غالب و فراگیر و زبان علمی و ادبی این دوره است. به دلیل آنکه این زبان، زبان رسمی دربار حکومتی بوده، به فارسی دری مشهور است. در این دوره، به دلیل تسلط مسلمانان بر ایران، خط فارسی از خط زبان عربی اقتباس گردید. آثار فراوانی در موضوعات علمی و ادبی به این زبان آفریده شده است. نویسندگان و شاعران بزرگی در این دوره ظهور کرده‌اند که نه تنها در ایران بلکه در جهان نیز مشهور و معروفند.

اهمیت زبان فارسی

زبان فارسی از چند جنبه حایز اهمیت است که پرداختن به آنها در این مقدمه کوتاه ممکن نیست و تنها به بخشی از آنها اشاره می‌شود. نخست آنکه این زبان یکی از زبانهای قدیمی و تاریخی به شمار می‌رود و روزگاری در منطقه وسیعی از ایران قدیم یعنی خراسان بزرگ - شامل آسیای مرکزی و قفقاز و همچنین مناطقی از شبه‌قاره و آسیای صغیر- رواج داشته است. دیگر آنکه آثار فراوانی از نظم و نثر به این زبان به وجود آمده که برخی از آنها از شاهکارهای جهانی به شمار می‌آیند. در این آثار مسائل مربوط به هستی، انسان، اخلاق، معرفت و دیگر آموزه‌های تعلیمی بیان شده است. بنابراین پرداختن به زبان فارسی و یادگیری دقیق آن، روزنه‌ای را بر آموزنده می‌گشاید تا بدان وسیله به گنجینه ارزشمند و ماندگار آن دسترسی یابد. زبان فارسی مانند بسیاری از زبانهای دنیا دوره‌های مختلفی داشته است و پرداخت و توصیف زبانی آن ادوار نیازمند تدوین کتابهای علمی مستقل است تا بدان وسیله توصیف علمی و دقیقی از آن در دوره‌های مختلف به دست آید. این کتاب کوششی است در این زمینه تا علاقه‌مندان به زبان فارسی را با قواعد زبان فارسی امروز آشنا گرداند و به آنها کمک کند تا با یادگیری آن بتوانند به‌طور بایسته به زبان فارسی پردازند.

دستور زبان

زبان مجموعه‌ای از واحدهای زبانی است که در روی دو محور همیشینی و جانشینی از نظم و قواعد خاصی پیروی می‌کنند. این قواعد زبانی «دستور زبان» خوانده می‌شود. دستور زبان

خود اقسامی دارد؛ ممکن است به روزگاران گذشته و تاریخی مربوط باشد و یا به زبان حاضر. نوع نخست را «دستور تاریخی» یا «در زمانی» و نوع دوم را «دستور همزمانی» می‌نامند.

الفبای فارسی

تعداد حروف زبان فارسی سی و سه تا است. تعدادی از این حروف با زبان عربی مشترک و تعدادی دیگر خاص زبان فارسی است. در جدول ذیل شمار و نام و نشانه آوایی هر یک از حروف فارسی مشخص شده است.

جدول الفبای فارسی

شماره	حروف	نام فارسی	نشانه آوایی	شماره	حروف	نام فارسی	نشانه آوایی
۱	ا ←	الف	a	۱۸	ص ←	صاد	s
۲	ء ←	همزه	،	۱۹	ض ←	ضاد	z
۳	ب ←	ب، باء	b	۲۰	ط ←	طاء	t
۴	پ ←	پ	p	۲۱	ظ ←	ظاء	z
۵	ت ←	ت، تاء	t	۲۲	ع ←	عین	،
۶	ث ←	ث، ثاء	θ	۲۳	غ ←	غین	γ
۷	ج ←	ج، جیم	j	۲۴	ف ←	ف، فاء	f
۸	چ ←	چ	č	۲۵	ق ←	ق، قاف	q
۹	ح ←	ح، حاء	h	۲۶	ک ←	ک، کاف	k
۱۰	خ ←	خ، خاء	x	۲۷	گ ←	گ، گاف	g
۱۱	د ←	د، دال	d	۲۸	ل ←	ل، لام	l
۱۲	ذ ←	ذ، ذال	z	۲۹	م ←	م، میم	m
۱۳	ر ←	ر، راء	r	۳۰	ن ←	ن، نون	n
۱۴	ز ←	ز، زاء	z	۳۱	و ←	و، واو	v
۱۵	ژ ←	ژ	ž	۳۲	ه ←	ه، هاء	h
۱۶	س ←	س، سین	s	۳۳	ی ←	ی، یاء	y
۱۷	ش ←	ش، شین	š				